

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

УДК 1(091):330

DOI <https://doi.org/10.30970/PHS.2020.25-26.6>

ФІЛОСОФСЬКО-ЕКОНОМІЧНІ ІДЕЇ СТАРОДАВНІХ ГРЕКІВ: СТРУКТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ

Тетяна Глушко

*Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
вул. Пирогова, 9, м. Київ, 01030, Україна
e-mail: tetyana.glushko@gmail.com*

У статті проаналізовано філософську спадщину стародавньої Греції, яка репрезентує досить потужний пласт досліджень у напрямі обґрунтування економічних ідей. Однак аналіз логіки їх розвитку суттєво ускладнений відсутністю системного підходу до цієї проблематики в самих греків. Розпорошеність філософського обґрунтування щодо сутності та значення господарських процесів, а також ідей щодо їх вдосконалення, спричиняє потребу відповідної структурної систематизації філософсько-економічних поглядів стародавніх греків та визначення міри їх впливу на сучасність. Власне, філософсько-економічну спадщину досократичного періоду у власний унікальний спосіб репрезентують Гесіод, Фалес, Геракліт та Піфагор, а антична класика, окрім трьох ключових представників, у цьому контексті позначилася посталями Діогена Сінопського та Ксенофота. Елліністичний період у філософсько-економічному аспекті представлений пошуками стоїків та епікурейців. Спільним знаменником для усіх трьох періодів є етична складова частина в обґрунтуванні господарської практики, котра визначала міру персонального збагачення як таку, що не має шкодити спільному благу громадян. Ключовим ідейним аспектом досократичного періоду є етичний вимір господарських практик, обґрунтований Гесіодом. Класичний період позначився критикою хрематистики та конsumerизму, а також обґрунтуванням необхідності розподілу праці між вільними громадянами та рабами, де щодо продуктивності роботи останніх було розроблено своєрідний комплекс правил, які передбачали навіть конкуренцію між ними (Ксенофонт). Закріплення позицій хрематистики прослідковується через позицію стоїків, котрі, незважаючи на етичну забарвленість їхньої економічної доктрини, обґрунтували деякі утилітарні переваги критикованого Аристотелем феномена та сприяли його подальшому розвитку.

Ключові слова: філософія економіки, оїкос, оіконоція, дікія, етична економія, хрематистика, конsumerизм, багатство, рабовласницька демократія, гроші, спільне благо.

Вступ та актуальність. Філософська та культурна спадщина стародавніх греків традиційно вважається «колискою» європейської цивілізації. Однак мало хто з дослідників звертається до системного аналізу наявного в давньогрецькому філософському досвіді осмислення економічної складової частини буття та бажаного для міста-держави господарського устрою. Тоді як пошук мудрості в організації економічного життя полісу дійсно був властивий давнім грекам, вони давали відповідні оцінки господарським стратегіям та процесам. Але їхні дослідження в цьому напрямі представлені досить фрагментарно й несистематизовані [22], тому й аналіз розвитку цих ідей дещо ускладнений. Разом із тим сучасні дослідники визнають, що термін «економіка» завдячує своєю появою такому давньогрецькому поняттю, як оіконоція (*oikonomia*), яке складається з двох термінів:

οἶκος (*oikos*), що перекладається як «домогосподарство», та νέμειν (*nemein*), що в перекладі означає «управління», або в більш сучасному звучанні – «менеджмент» [25, с. 225].

Зв'язок проблеми з важливими науковими чи практичними завданнями. Відповідно, реконструкція логіки філософського обґрунтування економічних поглядів у спадщині стародавніх греків дасть змогу здійснити системний аналіз запропонованих ними ідей, концептів та господарських стратегій, а також визначити їх соціокультурний вплив на економічний світогляд сучасності.

Мета статті – проаналізувати системний внесок давньогрецьких філософів у розвиток економічних ідей та визначити ті провідні світоглядні тенденції в поступі економічного мислення, які були сформовані під впливом філософських розвідок у досліджуваній період часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми філософсько-економічної спадщини давніх греків вивчаються цілою плеядою сучасних зарубіжних дослідників, але здебільшого на рівні аналізу окремих філософських шкіл або мислителів. Зокрема, значну увагу цій проблематиці приділяють сучасні грецькі дослідники, такі як Н.Д. Компароліс й К. Бреджиані, котрі досліджують філософсько-економічні ідеї Аристотеля, а також К. Балоглу, який аналізує роль хрематистики у спадщині стоїків. Значна увага цій тематиці приділяється й британськими та американськими дослідниками, зокрема такими як Е. Асміс, Е. Харріс, Д. Кемерон, які так само концентрують свою увагу на окремих аспектах, а не на загальній картині. Тоді як на рівні системного підходу чи не єдиним нині є дослідження сучасного чеського філософа Т. Седлачека, логічним продовженням якого є запропонована стаття.

Виокремлення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. З наведеного огляду джерельної бази бачимо, що майже недослідженим залишається системний вимір розвитку філософсько-економічних ідей у стародавній Греції, а отже, їх логічний зв'язок. Саме тому наша задача полягає у структуруванні основних підходів та визначенні їхнього спільного знаменника.

Вклад основного матеріалу дослідження. Загалом ми перебуваємо на позиції системного підходу до вивчення філософсько-економічної спадщини стародавніх грецьких мислителів, що зобов'язує нас до структурування матеріалу відповідно до основних етапів розвитку давньогрецької філософської думки: досократичного, класичного та елліністичного.

1. Господарсько-економічні ідеї Гесіода та досократиків

Звертаючись до послідовного аналізу розвитку філософсько-економічних ідей у Давній Греції, варто розпочати ще з періоду зародження філософського світогляду Античності, а саме звернутися до такої межової постаті, як Гесіод, якого сучасний чеський філософ Т. Седлачек вважає першим економістом [13, с. 149]. Тобто ще за сто років до Фалеса ми вже знаходимо важливі змістовні аспекти аналізу економічних процесів у дидактичному епосі Гесіода «Ἔργα καὶ Ἡμέραι» («Роботи і дні») [4]. Важливо, що в цьому творі ще немає терміна «οἰκονομία», оскільки на цьому етапі не було потреби розмежування економічної та політичної сфер діяльності [25, с. 226]. Разом із тим наскрізною філософською ідеєю цього твору є ідея *соціальної справедливості* як такої, що забезпечується повсякденними рутинними справами жителя полісу та є результатом його трудів. Власне для Гесіода «труди» – це доля людини, її чеснота (ἀρετή, arete) та джерело блага.

При цьому йдеться не просто про працю як абстрактний феномен, адже Гесіод для позначення трудів вживає поняття αεργα (aerga), тобто «хлопотні труди сільського жителя» [6, с. 81], який сам обробляє землю, самостійно веде господарювання та здобуває собі усі блага, а отже, є хазяїном οἶκος. При цьому Гесіод як прибічник ідеї справедливості чітко розподіляє *чесні труди* – дікє (*dike*) та *нечесно*

нажито багатство – φάρσος (*farsos*). Останнє поділяється на ἀναίδος (*anaidos*), тобто безсоромність, ἀδικία (*adikia*) – несправедливість та χίβρις (*hybris*) – насилля, які є джерелами нечесно нажитого багатства. Окремо Гесіод наголошує й на тому, що бідність може також бути результатом ліні та відмови від трудів.

Відповідно, «труди» у Гесіода постають як основний критерій соціальної цінності особистості, а чесна праця кожного – як обов'язок громадянина полісу. Тому лише чесні труди, тобто дікῆ є основою справедливого досягнення багатства, а відмова від слідування справедливості є безрозсудним вчинком [6, с. 90]. У такий спосіб стверджується ідея загальнозначимості дікῆ як норми життя, відхилення від якої призводить до соціальної несправедливості. І саме ця норма постає як той ключовий антропологічний аспект, який вирізняє людину з тваринного середовища [6, с. 92]. Згідно з висновками Г. Драча, у Гесіода через принцип дікῆ вже частково проступає ідея «спільного блага» як основи справедливої держави, яка пізніше стане ключовою для Платона та Арістотеля. Як бачимо, «Ἐργα καὶ Ἠμέρα» являє собою першу системну та структурно продуману спробу філософського аналізу господарської активності людини. Цей твір, по суті, закладає підвалини для розвитку філософсько-економічної проблематики, що проявляється на рівні досить чіткої низки міркувань щодо ролі господарських процесів у життєдіяльності людини та полісу.

Наступним представником філософсько-економічних міркувань у давньогрецькому суспільстві можемо вважати Фалеса. Останній, хоч і не досліджував економічні процеси цілеспрямовано, однак досить показовою є історія з його господарської біографії, про яку йдеться в текстах Арістотеля [2, с. 30–31]. Останній зазначає, що, коли Фалесу вказували на його бідність, стверджуючи, що філософія, як рід занять, не приносить жодної практичної користі, він вдався до своєрідного економічного експерименту, який Т. Седлачек назвав «оливковим бізнесом» [13, с. 150–151], а саме спрогнозував майбутній врожай оливої, прагнучи показати, як легко може розбагатіти філософ, взяв в оренду усі маслодавильні в Мілеті та Хіосі, в результаті чого суттєво збагатився, продемонструвавши, що філософія має потужний соціально-практичний потенціал у господарській сфері.

Варто також виділити й Геракліта Ефеського, у фрагментах якого є лише незначні натяки на економічну тематику на кшталт «на вогонь розмінюється все, і вогонь – на все, як дорогоцінності на золото, а золото – на дорогоцінності» [3, с. 173]. Але основний його внесок у розвиток філософсько-економічних міркувань, на наш погляд, полягає в тому визначенні мудрості, яке він пропонує, а саме: «мудре від усього відокремлене» [3, с. 177]. Із цього аспекту в судженнях філософа виводиться плюралістична природа мудрості як така, що передбачає принципову неможливість абсолютизації будь-яких економічних концепцій та теорій. А це, закономірно, вимагає перманентного пошуку унікальних господарських стратегій, адже «на того, хто входить в одну й ту саму ріку, течуть все нові й нові води» [3, с. 149].

Не менш важливою для нашого дослідження фігурою є ще один відомий філософ-досократик – Піфагор. По-перше, «піфагорійці одними з перших задумалися над можливістю зредувати весь світ до числового запису» [13, с. 153], що є однією з ключових особливостей сучасної економічної науки. І, по-друге, для піфагорійського союзу характерна досить специфічна господарська практика: в межах піфагорійської общини була когорта так званих ойкономіків, які спеціалізувалися на веденні господарських процесів, розпоряджались золотом та сріблом та усім майном спільноти [14]. Є також відомості про те, що кілька важливих текстів на тему οἶκος написані такими представниками піфагорійського союзу, як Теано, Фінтіс, Мія та Есара, що теж збереглися лише у фрагментах, але активно досліджуються в межах сучасної західної філософської думки [27, с. 61–73; 25, с. 228].

Отже, ключові постаті досократичного періоду – Гесіод, Фалес, Геракліт та Піфагор. Термін *οἰκονομία* ще не сформувався, а *οἶκος* розглядається здебільшого як домогосподарство, принципи управління яким аналізуються Гесіодом. Вплив Фалеса показовий у вимірі практичного застосування філософської аналітики для роботи з господарськими процесами, тоді як піфагорійський союз сприяв цифровізації економічної практики та мав значний організаційний вплив у цій сфері, про що свідчать праці Ямвліха та жінок-філософинь, які представляли союз. Фрагменти Геракліта демонструють важливі теоретичні аспекти для осмислення економічних стратегій як індивідуального, так й суспільного спрямування. При цьому ключовий змістовний доробок цього періоду розкривається в акценті на етичній складовій частині економічної діяльності (*δίκη* Гесіода) та її практичній значимості.

2. Філософсько-економічні аспекти античної класики

Як зазначає більшість дослідників, термін «*οἰκονομία*» ввійшов у загальний вжиток й закріпився в античній культурі саме в класичну епоху, початок якої ознаменовується становленням сократичної філософії [20; 25]. Цей термін, зокрема, використовувався в судових промовах, наприклад, в «Апології Сократа», де останній стверджує, що не цікавився економічними справами та управлінськими посадами [10, с. 45].

Варто наголосити, що для Сократа характерне своєрідне розуміння багатства, яке не є синонімом рівня статків. Так, Ксенофонт наголошує, що Сократ надзвичайну увагу приділяв *помірності у володінні речами*, зокрема він вважав, що благородні люди завдяки своїм високим якостям надають перевагу тому, щоб «без обтяження володіти помірними статками, ніж шляхом війни бути хазяями усього» [8, с. 60]. Тобто, хоча Ф. Кессіді й наголошує, що Сократ не зосереджувався на господарській тематиці [7], ми цілком можемо стверджувати, що йому притаманне досить чітке розуміння сутності такого явища, як багатство, зокрема він відмовлявся вважати надмірне володіння речами (сучасний консумеризм) символом багатства й вважав, що має бути відповідність між річчю, потребою та благом. Тобто в межах такої логіки, людина, в якій мало потреб і мало речей, може бути багатшою за людину, а якої їх багато. Згідно зі спогадами Ксенофонта, Сократ також наполягав на необхідності освіти для успішного господарювання.

Ксенофонт, як автор знакового твору «*Οἰκονομικός*» («Домоустрій»), є досить значимою фігурою для розвитку філософських засад економічної науки. Так, Т. Седлачек вважає, що цьому мислителю притаманні «глибокі й детально продумані економічні судження» [13, с. 154], й виокремлює ще одне його дослідження – «Способи та засоби». При цьому чеський дослідник наголошує, що ці дві роботи, по суті, являють собою перші економічні підручники: «*Οἰκονομικός*», де викладено принципи правильного управління домашнім господарством – «підручник» із мікроекономіки, а «Способи та засоби» як збірник порад для Афін із поясненнями, як поліс може підвищити надходження в державну казну та розширити зовнішньо-торгівельну діяльність – «підручник» із макроекономіки [13, с. 155]. Саме тому з Ксенофонта розпочинається відлік у більшості «історій економічних вчень».

Вважається, що у трактаті «*Οἰκονομικός*» описано саму суть економіки в розумінні давніх греків. У ньому охоплено всі рівні тогочасного побуту – від розподілу обов'язків по домогосподарству до ведення сільського господарства. Зокрема, Т. Седлачек особливо зазначає здогадку Ксенофонта про ефективність розподілу праці як таку, що висловлена за дві тисячі років до А. Сміта, а також ідею щодо взаємовигідного товарообміну та про гроші як засіб швидшого й простішого за бартер обміну. Не менш важливим є його аналіз зв'язку між зайнятістю та ціною, а також дослідження феномена багатства в руслі ідеї спільного прибутку. Так, у Ксенофонта є окрема робота, присвячена багатству, яка має назву «Про прибутки», в якій він дав аналіз прибутків Афінської держави та свої рекомендації

для їх підвищення [9, с. 12]. Як бачимо, ним була сформована повноцінна теоретична база для системного обґрунтування економічного світогляду стародавнього грека.

За визначенням Т. Седлачека, саме Ксенофонт вперше запропонував диференціацію праці на розумову та фізичну, визначив роль землеробства як базового виду економічної діяльності та обґрунтував принципи рабовласницької демократії. Тобто йому вдалося довести потребу диференціації людей на вільних та рабів як абсолютно природний розподіл, де рабство є необхідним елементом соціальної організації. Зокрема, щоб змусити раба працювати ефективніше, Ксенофонт пропонував нагороджувати тих, хто працює краще, як матеріально, так і морально, розпалюючи тим самим «дух конкуренції» між рабами [13, с. 160]. Усі ці організаційно-структурні аспекти дають змогу провести паралелі з деякими сучасними економічними процесами.

Дещо інакше економічну поведінку людини уявляв собі представник кінічної школи – Діоген. Для нього сократична ідея Блага репрезентувалася крізь призму «життя за природою», де природним вважалось прагнення до свободи. Чим не предтеча економічної ідеології лібералізму?.. Однак уявлення про свободу в Діогена постулюється скоріше як «свобода від» (термін Е. Фрома), адже він продовжив впроваджувати сократичну ідею помірного споживання та на власному прикладі мінімізував матеріальні потреби. Завдяки такій позиції Діоген постає як представник своерідної античної аскези й піддає досить жорсткій критиці гедоністичну культуру бенкетів, які виправдовувала кіренська школа сократиків. Тоді як кініки в особі Антисфена та Діогена, навпаки, робили акцент на необхідності обмеження матеріальних потреб і виступали за невибагливий, навіть спартанський спосіб життя, оскільки «не бідність наносить людині шкоду, а її вади» [5, с. 144].

Стосовно Платона, його проєкт ідеальної держави так само орієнтований на сократичну ідею *спільного блага* громадян, яка поширюється на усі сфери життя, в тому числі й на економічну. Так, М. Шофілд у своєму дослідженні «Plato on the Economy» [26] наполягає, що саме Платон винайшов поняття «економіка» в діалозі «Держава» («Політеія»). Суть винаходу полягала в обґрунтуванні кооперації як такої форми взаємодії та обміну результатами праці у межах полісу, коли заради спільного блага відбувається взаємовигідна координація зусиль усіх громадян [23, с. 72]. Власне політична структура полісу передбачала, що громадяни реалізовуватимуть надлишок своєї продукції через механізм ринкової взаємодії [11, с. 54–57].

Згідно з поглядами Платона, задля уникнення несправедливості й лихварства ціни на товари мають встановлюватися виключно державою [12]. Він також заперечує доцільність суттєвої майнової диференціації громадян полісів, де різниця в об'ємі власності не має бути вищою за чотирикратне збільшення [11]. Гроші можуть бути лише предметом накопичення, але не торгу, а заробляти свої статки громадянин має чесною працею, що споріднює погляди Платона з Гесіодом. Так само, як й останній, Платон вважав найважливішим видом діяльності землеробство, а не ремесло чи торгівлю. Він наполягав, що *землею варто наділяти тільки селян*, щоб інші суспільні страти, які мають більш потужний інтелектуальний потенціал, не захоплювали її. Тому для уникнення перехвату права власності на землю він пропонував закріпити його законодавчо тільки за селянами, що свідчить про лише часткове прийняття ідеї приватної власності.

Досить показовим аспектом Платонової теорії є заперечення права на приватну власність серед воїнів та правителів. Логіка його міркувань полягала в тому, що воїни, у разі доступу до приватної власності, під впливом відповідних маніпуляцій можуть виступити проти власних громадян, а не відстоювати ідеали спільного блага [22]. Платон як філософ-ідеаліст вбачав можливість добровільної відмови від надмірного багатства й серед правителів, адже останні теж мають прагнути до справедливості, а не до нагромадження

статків, відповідно, «ідеал Платона полягає не в споживанні й продукуванні матеріальних благ, а у відреченні від них» [13, с. 170]. Цей момент є досить суперечливим у філософсько-економічних поглядах Платона, що й дало змогу свого часу досить успішно маніпулювати його ідеями для обґрунтування тоталітарних доктрин.

Вважається, що вперше системно викласти свої погляди на економічні процеси вдалося Аристотелю, котрий почав ставити запитання, що лягли в основу сучасного розуміння економічних процесів [22]. Зокрема, саме він ввів поняття економічної раціональності як одне із значень терміна *φρονησις* (*fronesis*) [25, с. 232]. Економічні ідеї Аристотеля представлено в кількох його трактатах: «Політика», «Нікомахова етика», «Риторика», «Економіка» та «Риторика для Олександра» [24, с. 1831]. Так, фактом, про який майже не згадується у вітчизняному дослідницькому просторі, є наявність у спадщині Аристотеля трактату під назвою «Οἰκονομικός» [24; 25], про що свідчать латиномовні переклади Діогена Лаертського, хоча нині цей текст майже повністю втрачено [25, с. 227].

Вважається, що для Аристотеля *οἰκονομία* являє собою «управління домогосподарством», суть якого полягає в розумному керівництві матеріальним багатством вільних людей. При цьому йдеться не просто про економічне використання землі, знарядь праці та інших засобів виробництва, а й про розумне управління сім'єю власника майна, до якої належали його дружина, діти та раби [22]. Щодо господарського статусу рабської праці, Аристотель навіть веде мову про своєрідну «науку використання рабів» [2, с. 23], причому без будь-яких моральних сумнівів щодо такої практики [25, с. 234].

Тобто Аристотель вважав, що вільна людина є вільною від природи й має зовсім інші життєві цілі, ніж раб, який має забезпечувати побутові потреби свого хазяїна, оскільки останньому потрібен час на досягнення більш високих цілей, пов'язаних із вправами у філософії та політичній практиці. Рабам, на думку Аристотеля, не вистачає природнього потенціалу для такої діяльності [22], тому має бути відповідний розподіл праці між вільними й рабами. Відповідно, йдеться про абсолютне й безперечне прийняття рабства як основного людського ресурсу давньогрецького господарського процесу.

Разом із тим варто наголосити, що принцип економічної раціональності в Аристотеля ґрунтується на етичних нормах та цінностях [17], в чому й полягає основна відмінність його підходу від сучасної економіки [25, с. 226]. Тобто філософ аналізує економічні процеси крізь призму етичних принципів, зважаючи, що тільки єдність багатства та цінності дає економіці статус моральної науки [24, с. 1838]. Тому Аристотель розглядав економіку в контексті тісного взаємозв'язку з політикою та етикою у структурі так званої «*етичної економії*». Зокрема, Стагірит вважав, що економічна практика з позицій здорового глузду передбачає розрізнення між потребами та бажаннями, де *потреби* мають бути повністю забезпеченими, а *бажання* – підпорядкованими обмеженням. Саме така етична економія генерує прибуток, який є показником якості економічної системи [25, с. 232]. При цьому важливу роль відіграє така чеснота, як справедливість, котру Аристотель поділяв на два види – розподільчу та пропорційну [1], зважаючи, що рівномірний розподіл благ далеко не завжди є справедливим.

Також вважається, що саме Аристотель першим назвав господарське мистецтво *наукою про багатство*. При цьому він зазначає, що багатство – це не шукане благо, адже воно має користь лише настільки, наскільки існує заради чогось іншого [1, с. 19], й наголошує, що багатство належить до використовуваних речей, а найкраще будь-якою річчю користується той, хто керується чесною [1, с. 141]. Зокрема, йдеться про таку чесноту, як щедрість. Ця чеснота розкривалася крізь призму помірності, тоді як витратити в міру здатен не кожен [1, с. 93]. Відповідно, «щедрий не стане давати кому не варто і коли не варто <...> адже у таких вчинках ще немає щедрості, й, витративши ці кошти, він не матиме їх, щоб витратити на потрібне» [1, с. 147].

Важливо, що Стагірит виділяв два види багатства: *природне*, яке є результатом виробничої діяльності, а, отже, його обсяг обмежується тими потребами, які воно покликане задовольняти, та *неприродне*, яке не обмежується предметами безпосереднього вжитку, тобто йдеться про надмірне накопичення *фінансів та майна*, яке він назвав *хрематистикою* (χρημα – гроші; χρηματιστική – збагачення,). Так, одними з ключових економічних положень його трактату «Політика» є обов'язкова наявність приватної власності та критика хрематистики як виду господарської діяльності.

Процес безпосереднього господарювання розглядався ним як інструмент накопичення споживчих цінностей та задоволення потреб. Тоді як хрематистика постає як такий вид діяльності, що не виконує соціально важливих функцій та несе негативні наслідки для соціальної системи загалом, адже «міра володіння власністю, що необхідна для забезпечення добробуту, не безмежна» [2, с. 26]. Гроші (*χρημα*) мають бути *засобом* для досягнення *спільного блага*, а не *ціллю* для індивідуального накопичення, тому «на вірному шляху дослідження знаходяться ті, хто визначає багатство та мистецтво наживати статки як дещо відмінне одне від одного» [2, с. 28].

Аристотель дає визначення грошам як мірі вартості та засобу обміну, відповідно, вони не існують у природі, а є лише законодавчим феноменом: οὐ φύσει ἀλλὰ νόμῳ ἐστὶ [1, с. 211; 18, с. 33]. Він вважав, що гроші самі по собі не є продуктивними, вони не створюють додаткової вартості [22], тому відсоткова ставка засуджувалася ним як неетичний елемент економічної практики. У його спадщині відчувається також чітке розмежування приватного багатства та багатства полісу, де акцент робиться саме на останньому як такому, що скеровується принципом спільного блага [19, с. 30].

Таким чином, хрематистика являє собою деструктивне соціальне явище, оскільки формує модель економічної поведінки, котрій характерна *відсутність етичних орієнтацій*. До того ж фінанси, як соціальний феномен, не виконують функції підтримки людського життя. Створене ними «багатство» може виявитися позбавленим будь-якого сенсу, коли людина, маючи надмір грошей, може померти з голоду, як це описується в легенді про Мідаса, в котрому внаслідок ненаситних бажань усе, чого він торкався, перетворювалося на золото [2, с. 28]. Саме тому Аристотель вважає за потрібне вказати на суттєві відмінності між необхідним наживанням статку і таким, що не є необхідністю [2, с. 25], в чому він погоджується з Сократом та Платоном. Крім того, у четвертій книзі «Політики» Стагірит дає попередні обґрунтування ідей податкової політики, ведучи мову про податок на приватну власність, непрямі податки та деякі інші їх різновиди [24, с. 1831–1832], суттєво вдосконалюючи у такий спосіб тогочасний економічний світогляд.

Отже, класичний період ознаменувався такими філософсько-економічними ідеями: становлення терміна *οἰκονομία* як загальноприйнятого позначення господарської практики; формування ідеї «спільного блага» як основної мети будь-якої практичної діяльності; обґрунтування міри споживання та критика конsumerизму; осмислення етичних принципів економічного співжиття та господарських принципів рабовласницької демократії, в межах якої праця рабів є необхідним елементом господарської системи полісу. Сформувались різні позиції щодо приватної власності – від її суттєвого обмеження Платоном до обґрунтування її необхідності Аристотелем. Важливою відмінністю від сучасної економіки є засудження відсоткової ставки як неетичного феномена. Також однією з ключових ідей є поділ Аристотелем видів багатства на природне та неприродне (хрематистику), а також виокремлення ним двох видів справедливості – розподільчої та пропорційної, де остання є пріоритетною.

3. Філософсько-економічна думка елліністичної доби

Провідними напрямками філософської думки еллінізму були, як відомо, епікуреїзм та стоїцизм. Варто зазначити, що економічне мистецтво (*οἰκονομικὴ τέχνη*, *oikonomikē*

technē) елліністичного періоду є досить маловивченим [21]. Однак сучасні західні дослідження демонструють наявність філософського осмислення економічних ідей ключовими представниками цих течій. Так, К. Балоглу наголошує на тому, що «економічні ідеї стоїків є похідними від їхніх філософських та політичних ідей» [16, с. 86–87].

Як відомо, відчутний вплив на стоїцизм здійснили погляди кінічної школи, зокрема Діогена Сінопського. Так, стоїки (Зенон Кітійський та ін.) вважали, що *чим менше речей, від яких ми залежимо, то вільнішими ми почуваємося*. Стоїчний ідеал особистості передбачав, що вона не має відчувати прив'язаності до матеріальних речей, тому й основна економічна ідея стоїцизму полягала в зниженні попиту на все матеріальне, з огляду на те, що цим самим знизиться й пропозиція, а отже й потреба у роботі [13]. Тобто «рецепт» щасливого життя від стоїків полягав у зниженні попиту, а не у збільшенні пропозиції, як ми це спостерігаємо в сучасному «суспільстві споживання».

Гедонізм, на думку стоїка, змушує людину зійти зі шляху чесноти. При цьому задоволення є прийнятним лише як наслідок, а не як ціль. Оскільки важливим акцентом стоїцизму був розвиток вольових якостей особистості, особливо її помірності у споживанні, стоїкам заборонялося орієнтуватися на індивідуальну користь у своїх вчинках, у чому відчувається етичний вплив класичного періоду. Вважається також, що сам Космос осмислювався філософами-стоїками як раціонально економізований природою [25, с. 228].

Разом із тим представники стоїцизму продовжують Аристотелеву дискусію щодо хрематистики, в результаті якої вони формують власне тлумачення цього феномена, а саме розглядають його у двох контекстах: *як мистецтво надбання* або мистецтво взаємодії в пошуку фінансів, тобто своєрідне корисне вміння, та *як послідовність правильних дій у сфері управління багатством*, тобто як специфічне знання [16, с. 90], що суттєво модифікує уявлення про утилітарний вимір хрематистики.

Що ж до епікурейських поглядів на економічні процеси, то в сучасних дослідженнях виокремлюються два основні принципи, а саме: *встановлення розумних обмежень на збагачення* (як й у класичному періоді та у стоїків), а також *формування настанови на розподіл багатства* [15, с. 157]. Зокрема, йдеться про доцільність індивідуального збагачення тільки, якщо воно не завдає шкоди іншим, тобто *вважається неприпустимим збагачення за рахунок інших*.

Отже, незважаючи на відмінності в базових теоретичних засадах, стоїцизм та епікуреїзм пропонують етично орієнтовані економічні погляди, які передбачають *помірність у споживанні та орієнтири на спільне благо* як основний економічний пріоритет. Разом із тим стоїцизм сприяє подальшому розвитку ідей та практик, пов'язаних із хрематистикою.

Висновки. Підсумовуючи спробу системного аналізу філософсько-економічних ідей давньої Греції, маємо визнати, що саме в епоху античності сформувалося уявлення про господарську діяльність як самостійну сферу суспільного життя, а трансформація терміна *οἶκος* у термін *οἰκονομία* відбувалася поступово протягом тривалого періоду розвитку давньогрецької економічної культури. Так, досократики працювали виключно з терміном *οἶκος*, але сформували при цьому етичний принцип економічної діяльності (*δίκη* Гесіода), що передбачає доречність прибутку виключно як результату чесної праці. Так, акцент на *δίκη* відслідковується як етична максима протягом усього періоду розвитку античної філософсько-економічної думки.

Класичний період позначився закріпленням терміна *οἰκονομία* та вкоріненням ідеї «спільного блага», а також принципом міри у споживанні й послідовною критикою консумеризму. Це найбільш плідний період, протягом якого остаточно визначаються етичні принципи економічної взаємодії поряд з обґрунтуванням доцільності рабовласництва

та навіть впровадженням ідеї конкуренції в середовищі рабів. Саме в цей період остаточно формується уявлення про сутність приватної власності, а також про конструктивні її функції (Аристотель) та деструктивні (Платон). Аристотелю ми завдячуємо введенням такого поняття, як хрематистика (сучасний фінансизм), що являє собою специфічний спосіб господарювання, який спричиняє несправедливий розподіл благ. Прагнення до надмірного індивідуального збагачення намагались регулювати також стоїки та епікурейці, наголошуючи на потребі встановлення відповідних меж, щоб воно не шкодило іншим громадянам.

Загалом філософсько-економічна думка античної доби постає як тривале протистояння *гедоністичної* (кіренаїки, частково епікурейці) та *аскетичної* (Сократ, кініки, стоїцизм) позицій, що здобули тимчасовий паритет у доктринах Платона та Аристотеля. Однак провідні світоглядні позиції поступово займала критикована Аристотелем хрематистика, яка набула більш детального аналізу у спадщині стоїцизму і стала фундаментом економічного світогляду євроатлантичної цивілізації, посівши провідне місце в глобальній системі економічного господарювання.

Список використаної літератури

1. Аристотель. Нікомахова етика. Київ : Аквілон-Плюс. 2002. 480 с.
2. Аристотель. Політика. Київ : Основи, 2000. 239 с.
3. Гераклит Эфесский. Все наследие: на языках оригинала и в рус. пер. : Москва : «Ад Маргинем Пресс», 2012. 416 с.
4. Гесіод. Роботи і дні. Гесіод. Походження богів. Роботи і дні. Щит Геракла. Львів : Література та мистецтво, 2018. 134 с.
5. Диоген Синопский. Я – Собака. Москва : Олма Медиа Групп. 2007. 233 с.
6. Драч Г. Рождение античной философии и начало антропологической проблематики. Москва : Гардарики, 2003. С. 81–92.
7. Кессиди Феохарій. Сократ. 2-е изд. Москва : Мысль, 1988. 220 с.
8. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе. Москва : Наука. 1993. 380 с.
9. Ксенофонт. О доходах. Хрестоматия по истории Древней Греции. Москва : Мысль, 1964. С. 11–12, 343–357.
10. Платон. Апологія Сократа. Харків : Фоліо. 2008. С. 21–51.
11. Платон. Держава. Київ : Основи. 2000. 355 с.
12. Платон. Законы. Законы, Послезаконие, Письма. Санкт-Петербург : Наука, 2014. С. 77–407.
13. Седлачек Т. Економіка добра і зла. Слідами людських пошуків: від Гільгамеша до фінансової кризи. Львів : Вид-во Старого Лева. 2017. С. 145–195.
14. Ямвлих Халкидский. О Пифагоровой жизни. Москва : Алетея. 2002. 192 с.
15. Asmis Elizabeth. Epicurean Economics. Philodemus and the New Testament World. Boston : Brill, 2004. P. 133–176.
16. Baloglou Christos. Economics and chrematistics in the economic thought of the Stoic Philosophy. *History of economic ideas*, 2002. Vol. 10, P. 85–101.
17. Becker Christian. Aristotelian Virtue Ethics and Economic Rationality. *Economics and the Virtues: Building a New Moral Foundation*. Oxford : Oxford University Press, 2016. P. 9–36.
18. Bregianni Catherine. Aristotle on money and on economy: first remarks. *Review of Business and Economics Studies*. 2017. Volume 5. № 3. P. 32–39.
19. Bregianni Catherine. Φύση, φυσικοί πόροι και οικονομία στην Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία. *Philosophia*, 2018. № 48, P. 29–38.
20. Cameron Gregory. Oikos and Economy: The Greek Legacy in Economic Thought. 2008. URL: https://www.researchgate.net/publication/242148194_Oikos_and_Economy_The_Greek_Legacy_in_Economic_Thought (дата звернення: 28.08.2020)

21. Carlo Natali. *Oikonomia in Hellenistic Political Thought. Justice and Generosity: Studies in Hellenistic Social and Political Philosophy. Proceedings of the Sixth Symposium Hellenisticum*, edited by A.Laks and M.Schofield, Cambridge: Cambridge University Press, 1995. P. 95–128.
22. Ebeling Richard. *Economic Ideas: Plato, Aristotle, and the Ancient Greeks*, 2017. URL: <https://www.nassauinstitute.org/economic-ideas-plato-aristotle-and-the-ancient-greeks/> (дата звернення: 28.08.2020)
23. Harris Edward. *Workshop, Marketplace and Household: The nature of technical specialization in Classical Athens and its influence on economy and society. Money, Labor, and Land: Approaches to the Economies of Ancient Greece*. London: Routledge, 2002. P. 67–99.
24. Koumparoulis Dimitrios Nikolaou. *Aristotle's Economic Thought. Educational Research*, Vol. 2(13) Special Issue, 2011. P. 1831–1838.
25. Leshem Dotan. *What Did the Ancient Greeks Mean by Oikonomia?* *Journal of Economic Perspectives*, 2016. Volume 30. № 1, P. 225–238.
26. Schofield Malcolm. *Plato on the Economy. The Ancient Greek City-State: Symposium on the Occasion of the 250th Anniversary of the Royal Danish Academy of Sciences and Letters*. Copenhagen: The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 1993. P. 183–196.
27. Waithe Mary Ellen. *Ancient Women Philosophers, 600 B.C. – 500 A.D. (A History of Women Philosophers: V.1)*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1987. P. 61–73.

PHILOSOPHICAL-ECONOMIC IDEAS OF ANCIENT GREEKS: STRUCTURAL-HISTORICAL ANALYSIS

Tetiana Hlushko

National Pedagogical Dragomanov University

Pirogova str., 9, Kyiv, 01030, Ukraine

e-mail: tetyana.glushko@gmail.com

The article analyses philosophical thought of Ancient Greece, which includes fragmental researches in the field of justification for economic ideas. However, examination the logic of their development is significantly complicated by the lack of a systematic approach to this issue by Greeks themselves. The scattering of philosophical justification for the essence and meaning of an economic process, as well as its improvement ideas, causing the need for their structural systematization and determination of its influence on present epoch. So the aim of this research is to analyze systematic contribution of ancient Greek philosophers for development of economic ideas and to identify those leading worldview trends in economic thought, which were formed in the analyzed period. Thus, the philosophical-economic heritage of pre-Socratic period are represented in their own unique way by Hesiod, Thales, Heraclitus and Pythagoras. Such period as Ancient classics, in addition to its three key representatives, in this context distinguished by figures of Diogenes of Sinope and Xenophon. As for Hellenistic period, in philosophical-economic context, it is associated with the researches of Stoics and Epicureans. The common denominator for all the periods is ethical component in their grounding for economic practice, which defines an extent personal enrichment as something that should not damage a common good of citizens. The key idea of pre-Socratic period is ethical dimension of economic practice, that was justified by Hesiod. The period of ancient classics distinguished by the critique for such phenomena as chrematistics and consumerism as well as the justification necessity for division of labor between free citizens and slaves. There was developed a peculiar set of rules for controlling a productivity of the slaves, that even included the ideas for their competition, suggested by Xenophon. Also the anchoring of chrematistics positions is traced through the Stoic's researches, where – despite on the ethical dimensions of their economic ideas – was justified some utilitarian advantages of this phenomenon and promoted its further development.

Key words: philosophy of economics, οἶκος, οἰκονομία, δίκη, ethical economy, chrematistics, consumerism, wealth, slave-owning democracy, money, common good.